

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Boersma, E.G.H.

Citation

Boersma, E. G. H. (2021, March 9). *Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3151619> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boersma, E.G.H.

Title: Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Issue Date: 2021-03-09

DEEL I. GEVEN AAN BUITENLANDSE GELOOFSGENOTEN

Deel I richt zich op de solidariteit met buitenlandse geloofsgenoten. Elk hoofdstuk analyseert hoe solidariteit werd opgewekt en op welke wijze noodhulp werd georganiseerd. Het accent verschilt per hoofdstuk. Om de ontwikkeling in de tijd te belichten wordt zoveel mogelijk een chronologische volgorde aangehouden. Hoofdstukken 1 en 2 behandelen de internationale calvinistische solidariteit tijdens de Dertigjarige Oorlog. De eerste keer dat in de Republiek op grote schaal transnationale hulp werd georganiseerd was voor de Palts in de jaren 1620 (hoofdstuk 1). Deze casus dient als referentiepunt om de ontwikkeling van de organisatie van collectes en de argumentatie nadien mee te vergelijken. Aan de hand van de collecte voor vervolgte Ierse protestanten (1643-1644) wordt de rol van het publieke discours belicht bij het opwekken van internationale solidariteit (hoofdstuk 2).¹ De volgende twee hoofdstukken behandelen eveneens calvinistische solidariteit, maar nu na 1648. De Nederlandse steun aan de waldenzen en de hugenoten tussen 1655 en 1731 staat hierin centraal. In hoofdstuk 3 ligt het accent op de rol van de overheid, op de organisatie van de collectes en de opbrengsten. Hoofdstuk 4 behandelt het overtuigen van de donateurs. Tevens wordt nagegaan welk effect het vertoon van calvinistische solidariteit had op de interne religieuze verhoudingen in de Republiek. In hoofdstuk 5 verschuift de aandacht naar transnationale doopsgezinde solidariteit tussen 1640 en 1800. Het onderzoekt hoe een gedoogde religieuze gemeenschap, ondanks haar achtergestelde maatschappelijke status, er toch in slaagde om internationale financiële en diplomatieke hulp te organiseren voor hun vervolgte geloofsgenoten in het buitenland.

---

¹ De buitenlandse politiek is wel een 'discursive practice' genoemd waarbij de publieke opinie en de politieke cultuur belangrijke elementen zijn bij de vorming van een buitenlands beleid, Onnekink, *Dutch Forty Years War*, hoofdstuk 2.

1

Collectes voor Duitse protestanten, 1620-1640

Waer ghy u keert, ghy en hoort niet[s] als [mensen] die schreeuwen of die lamenteren; waer ghy u oog en keert so siet ghy of [mensen] die door honger verdwijnen of [op]zwellen [...].¹

Predikanten Zweibrücken, 1636

Met deze woorden schetsten Duitse predikanten een beeld van de gruwelijkheden van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Oorlogsgeweld, honger, religievervolging en ziektes als de pest veroorzaakten massale stromen vluchtelingen die elders een veilig heenkomen zochten.² Een gereformeerde exodus kwam in november 1620 op gang nadat Frederik V, keurvorst van de Palts en koning van Bohemen, definitief werd verslagen bij de Slag op de Witte Berg.³ De katholieke legers liepen Bohemen, de Opper- en de Rijnland-Palts onder de voet en, gerechtvaardigd door het bij de Vrede van Augsburg (1555) gevestigde principe van *cuius regio eius religio* (wiens land, diens godsdienst), gingen de bezetters in de overwonnen gebieden over tot religieuze zuiveringen. De Augsburgse religievrede gaf Rijksvorsten de keuze tussen katholicisme en lutheranisme als staatsreligie en garandeerde dat onderdanen van deze religies ongemoeid mochten vertrekken. Voor calvinisten was echter niets geregeld en de eerste zuiveringen richtten zich dan ook op deze groep. Calvinistische predikanten en schoolmeesters werden uitgezet, hun scholen en kerken geconfisqueerd en gewone calvinisten werden gedwongen zich te bekeren (of te vluchten). De herkatholisering verliep echter niet overal even snel en de exodus van religieuze vluchtelingen verliep schoksgewijs.⁴

---

¹ *Remonstrantien ende broederlijck versoeck vande kercken ende kerckendienaren der Vorstendommen van Svveybrugge ende Anhalt, ende Graefschappen van Nassauw ende Hanauw aen de kercken van Zuydt-Hollandt [...] Augusto 1636 (Knuttel 4438)* (Den Haag: A. Meuris 1636) Stuk 3.

² Peter H. Wilson, *The Thirty Years War. Europe's Tragedy* (Cambridge MA 2009) 4–8; Dick Harrison, Ger Meesters (vertaler), *De Dertigjarige Oorlog. De allereerste wereldoorlog 1618-1648* (Utrecht 2018) 595–598.

³ Voor het verloop van de Dertigjarige Oorlog: Wilson, *Europe's Tragedy*; Geoffrey Parker, *The Thirty Years' War* (2e druk, paperback; Londen 1987); Harrison, *De Dertigjarige Oorlog*.

⁴ In de Rijnland-Palts ten oosten van de Rijn, bezet door het keizerlijke leger, werden calvinistische predikanten al in 1623 verbannen. De Spaanse troepen van Isabella, landvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden, bezetten

Calvinisten uit de Opper-Palts namen in 1625-1626 hun toevlucht tot het naburige lutherse Neurenberg waar een calvinistische gemeenschap bestond van kooplieden uit de Nederlanden die zich daar al in de zestiende eeuw, voor de komst van Alva, hadden gevestigd en geloofsvluchtelingen van daarna.⁵ Met hun steun werd al snel een efficiënt opererende hulporganisatie opgezet die, gebruikmakend van de internationale familie- en handelsnetwerken uit de zestiende-eeuwse diaspora, de steun van buitenlandse geloofsgenoten inriep. Deze organisatie, die tot 1650 in stand bleef, stuurde lobbyisten naar Engeland en de Republiek, onderhield de contacten met buitenlandse donateurs en zorgde voor de verdeling en de administratie van de donaties.⁶ De vluchtelingen uit de Rijnland-Palts deden aanmerkelijk langer over het opzetten van een hulporganisatie. Dat kwam omdat hun verbanning geleidelijker verliep en een veel grotere groep vluchtelingen betrof, die ook nog eens verspreid raakte. Belangrijker was waarschijnlijk dat zij, anders dan hun broeders in Neurenberg, niet konden terugvallen op al aanwezige invloedrijke kooplieden uit de zestiende-eeuwse calvinistische diaspora.⁷

De Republiek, vooral Holland en Zeeland, zag zich vanaf 1623 geconfronteerd met een stroom vluchtelingen en met hulpvragen van in Duitsland achtergebleven geloofsgenoten. In respons werd in verschillende plaatsen geld ingezameld voor de verbannen Duitse predikanten.⁸ Begin 1626 stuurde het hulpcomité in Neurenberg de eerste hulpverzoeken naar geloofsgenoten in Engeland, Zwitserland en de Republiek.⁹ Tussen 1626 en 1645 ontving het Neurenbergse hulpcomité bijna 80.000 gulden (32.000 thalers) uit de Republiek en ook de vluchtelingen in de Rijnland-Palts kregen aanzienlijke bedragen.¹⁰ Daarnaast werden in deze

---

de Palts ten westen van de Rijn, waar zij aanvankelijk rekening hielden met bestaande religieuze regelingen voor zowel lutheranen als calvinisten waardoor de herkatholisering pas in 1625 begon. In de Opper-Palts, bezet door Maximiliaan van Beieren, werden calvinistische predikanten en leraren vanaf 1623 onder druk gezet, formeel ontslagen in 1625 en verbannen in 1626. In 1628, toen Maximiliaan formeel in bezit kwam van de Opper-Palts, moesten ook de lutheranen kiezen tussen bekering of vertrek. In het naburige graafschap Nassau vond de herkatholisering plaats in 1626. Parker, *Thirty Years' War*, 81–82; Wilson, *Europe's Tragedy*, 357–361; Grell, *Brethren*, 136–140.

⁵ Grell, *Brethren*, 142–143.

⁶ *Ibid.*, 146–151.

⁷ *Ibid.*, 166. Zie ook noot 4.

⁸ *Ibid.*, 231.

⁹ *Ibid.*, 146, 236.

¹⁰ Voor een overzicht: *Ibid.*, 229–248. Grell vermoedt dat de Rijnland-Palts een gelijk bedrag ontving. Dit is door het ontbreken van een centrale administratie echter niet met zekerheid vast te stellen. Voor de omrekenfactor: Wilson, *Europe's Tragedy*, xx.

periode op ad-hocbasis nog hulpacties voor andere geloofsgenoten georganiseerd, zoals voor de Boheemse Broeders en hugenoten in La Rochelle. Hoe en met welke geefargumenten slaagden de Duitse slachtoffers en hun pleitbezorgers in de Republiek erin zulke grote donaties los te krijgen?

Het perspectief van de Staten van Holland

Het eerste verzoek van het hulpcomité in Neurenberg bereikte de Republiek in april 1626. In de acta van de Zuid-Hollandse synode, gehouden van 7 tot 17 juli, is dan voor het eerst sprake van de nood van de Duitse broeders in de Opper-Palts en Gulik. Mogelijk kwamen individuele kerken al eerder in actie voor hun geloofsbroeders, maar de Zuid-Hollandse synode probeerde pas in 1626 op gewestelijk niveau hulp te organiseren.¹¹ De synode vroeg de Staten van Holland toestemming voor een gewestelijke collecte ‘aan de kerck-deuren’ ter ondersteuning van de ‘verdreven praedicanten van den Over-pals [sic]’.¹² De Staten wezen het verzoek af, maar gaven wel ‘favorable brieven’ voor de Zuid-Hollandse steden. De beslissing kwam daardoor bij de stadsbesturen te liggen. Een jaar later, medio 1627, was er nog maar in enkele steden gecollecteerd.¹³ Er was dus geen sprake van een gewestelijke collecte maar van een serie stedelijke collectes.¹⁴

De synode kreeg haar informatie over de nood niet alleen via brieven van Duitse predikanten maar ook van Frederik V, inmiddels afgezet en in de Republiek verblijvend.¹⁵ Bovendien kon elke Nederlander met eigen ogen zien dat er ‘dagelijks’ oorlogsvluchtelingen in de Republiek arriveerden.¹⁶ De Duitse situatie moet dus in brede kring bekend geweest zijn. Het leek de synode in 1628 dan ook een goed idee om een ‘gemene beurse’ voor de vluchtelingen te maken. Het ligt voor de hand dat ze daarmee de hulpverlening wilde

---

¹¹ Tussen 1621 en 1626 ontbreekt Duitsland in de acta. In 1622 sprak de synode wel over hulp voor uit Veltlin in Graubunden verdreven protestanten, de zogenaamde *Valtellina Massacre* of *Sacro macello* waarbij in juli/augustus 1620 enkele honderden protestanten werden vermoord door hun katholieke landgenoten. De synode stuurde het hulpverzoek door naar de Staten van Holland, Synode juli 1622 W.P.C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, dl. I 1621-1633*. RGP KS 3 (Den Haag 1908) 61.

¹² Synode juli 1626, *Ibid.*, 193–194; *Resolutien [...] Staten van Hollandt ende Westvrieslandt, 1574-1796* [verder: *Res. SvH*] (Den Haag) 28 sept 1626 (citaten).

¹³ Synode juli 1627, Knuttel, *Acta syn. ZH I*, 219.

¹⁴ Vrgl. Grell, *Brethren*, 233.

¹⁵ Synode juli -aug 1628 Knuttel, *Acta syn. ZH I*, 263–265..

¹⁶ Over lutherse vluchtelingen: Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005) 296–297.

vereenvoudigen. Immers, een centraal fonds zou de coördinatie van en de controle op de hulpverstrekking vergemakkelijken en bovendien een reserve vormen zodat niet bij elk hulpverzoek opnieuw geëcolleeteerd hoefde te worden. De synode veronderstelde dat de beurs gevuld zou kunnen worden uit de opbrengst van een gewestelijke collecte en met bijdragen van de kamers van de West- en de Oost-Indische Compagnie, particuliere lidmaten en 'diegene daer men yet te verwachten heeft'. Bovendien wilde de Zuid-Hollandse synode de andere gewestelijke synoden stimuleren tot de instelling van soortgelijke beurzen. De vluchtelingen zouden dan over de synodes verdeeld kunnen worden opdat een 'bequame repartitie' van de lasten over alle provincies tot stand zou komen.¹⁷ Uit de resoluties van de Staten van Holland blijkt dat de beurs alleen bedoeld was 'tot onderhoudt van de praedicanten uijt Duitslandt verdreven'.¹⁸

Een jaar later vermeldden de synodale acta dat er 'geen hoop' was dat de Staten een publieke collecte zouden toestaan omdat daarvan een aanzuigende werking zou uitgaan en bovendien omdat de komst van werkloze predikanten te zwaar zou drukken op de financiële middelen, dat wil zeggen op de armenkas:

Dewijle dat Haere Groot Mogenden verstonden dat door het oprechten van soodanige beurse tot onderhoud van diegeene die herwaerts sullen comen, alle predicanten die noch in de Palts, Gulick ende Berchlandt sijn herwaerts sullen worden gelockt, dewelcke andersins souden mogen achterblijven, soodat alsoo dese landen den last van sooveel personen niet en zoude connen dragen.¹⁹

De resoluties van de Staten van Holland bevestigen dat het voorstel voor een beurs afgewezen was 'om geen meerder menichte herwaerts te trekken'. De Staten vonden het daarom beter de collectes over te laten aan het 'goedt-vinden van de steden daer eenig te sulcke verdreven praedicanten mogen wesen'.²⁰ Deze beslissing lag in lijn met de bestuursstructuur van de Republiek, want arme Duitse predikanten kwamen in principe ten laste van de gereformeerde

---

¹⁷ Synode juli-aug 1628, Knuttel, *Acta syn. ZH I*, 263–265.

¹⁸ *Res. SvH*, 6 april 1629 (afwijzing verzoek van 14 dec voor gewestelijke collecte). Aangezien de synode de benaming 'Duitsland' gebruikte, gebruik ik deze (anachronistische) aanduiding eveneens.

¹⁹ Synode 16-28 juli 1629, Knuttel, *Acta syn. ZH I*, 299.

²⁰ *Res. SvH*, 6 april, 9 aug 1629.

of publieke armenzorg en zij waren dus een lokale verantwoordelijkheid. Van een gewestelijke collecte en een centrale beurs kwam het dus niet en ook van de lokale collectes kwam weinig terecht want volgens de synodale acta werd er niet veel geld opgehaald.²¹ Mogelijk gaven stadsbesturen geen toestemming of maakte de oorlog tegen Spanje de mensen voorzichtig. In 1629 dreigde er namelijk voor het eerst sinds lange tijd weer direct militair gevaar voor Holland van Habsburgse troepen die kortstondig tot in het gewest doordrongen. Wat de reden voor de geringe opbrengst was, blijft vooralsnog echter speculatie. De synode besloot het weinige ‘particulier’ ingezamelde geld toch naar de Palts te sturen, waar het discreet moest worden uitgedeeld met de uitdrukkelijke mededeling dat er voor nieuwe migranten 'geen hoope en is om in dese landen [i.e. Holland] onderhouden ende gevordert te worden'. Bovendien zou worden geregistreerd wie hulp had ontvangen, waarschijnlijk om te voorkomen dat slachtoffers bij meerdere classes aanklopten.²² De Zuid-Hollandse synode, soms in samenwerking met die van Noord-Holland, vroeg in de jaren daarna meermaals toestemming voor gewestelijke collectes, maar de Staten wezen dat consequent af. Dat gebeurde minstens negen keer, in 1626, 1628, 1629, 1631, 1633 (voor de Boheemse Broeders), 1636, 1638, 1639, 1641.²³ Wel doneerden de Staten in 1633 2.500 gulden uit de ‘beurse van het land’ voor de Boheemse Broeders maar op voorwaarde dat de steden niet verder ‘gemolesteerd’ [lastiggevallen] zouden worden.²⁴ Hoewel de Staten van Holland soms brieven van voorschrijving meegaven, lag de uiteindelijke beslissing over de collectes steeds bij de stadsbesturen. De synode probeerde wel de besteding van het ingezamelde geld af te stemmen binnen het eigen synodegebied en met de andere synoden, maar er werd geen centrale beurs opgericht en het geld bleef in handen van de verschillende kerkenraden.

Stadsbesturen stonden de collectes niet altijd toe, soms gaven ze de voorkeur aan een gift, zoals in Leiden in 1636.²⁵ Soms stelde een stadsbestuur extra eisen aan de uitvoering van

---

²¹ Synodes 1629 en 1630 Knuttel, *Acta syn. ZH I*, 298–300, 347. De administratie van Neurenberg bevestigt dat er in 1629 en 1630 weinig werd opgehaald, Grell, *Brethren*, 238–239.

²² Knuttel, *Acta syn. ZH I*, 298–300.

²³ *Res. SvH*, 16 dec 1628 en afwijzing 7 apr 1629; 9 aug 1629; 15 en 20 juli 1633; 16 okt, 22 nov, 11 dec 1636; 16 sept, 9–10 dec. 1638, afwijzing 16 mrt 1639; 5 juli en afwijzing 10 juli 1641. Knuttel, *Acta syn. ZH I*, 263–265, 299–300, 347, 507–507; W.P.C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, dl. II 1634-1645*. RGP KS 5 (Den Haag 1909) 92–94, 161–162, 297–299.

²⁴ *Res. SvH*, 20 juli 1633.

²⁵ De Leidse bijdrage was afkomstig van de magistraat, Synode 1637 Knuttel, *Acta syn. ZH II*, 125.

de collecte of de besteding van het geld.²⁶ In 1638 eisten de Staten van de Zuid-Hollandse synode inzage in de administratie van de collecte omdat er ‘geruchten gestroyt waeren, dat deselve niet al te wel toeginghen’.²⁷ Als alternatieve strategie vroeg een kerkenraad soms rijke lidmaten om vrijwillige donaties. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Amsterdam in 1634 nadat het stadsbestuur een kerkelijke collecte voor de Palts verbood.²⁸ Een voorval uit 1621 laat zien dat deze strategie echter gemakkelijk tot problemen met de wereldlijke autoriteiten kon leiden. De Amsterdamse kerkenraad werd toen door de burgemeesters op het matje geroepen omdat zij bij ‘litmaten van vermogen’ collecteerden voor hugenoten in La Rochelle terwijl het stadsbestuur collectes voor de kerken in Frankrijk en Duitsland ‘expresselijck’ had verboden ‘also de saecke van Vranckrijck in [D]en [H]age noch niet en was aengenomen’.²⁹ Sinds de hervatting van de oorlog met Spanje in 1621 stond de Republiek er diplomatiek en militair alleen voor. De Staten-Generaal probeerden de na de val van Johan van Oldenbarnevelt in 1618 bekoelde relatie met Frankrijk weer aan te halen mede vanwege de dreigende alliantie tussen Spanje en Engeland door een mogelijk huwelijk tussen de Prins van Wales, de latere koning Karel I, en de Spaanse infanta Maria.³⁰ De onderhandelingen voor deze zogenaamde *Spanish Match* sleepten zich sinds 1614 voort en werden juist in 1621 weer nieuw leven ingeblazen.³¹ Het stadsbestuur eiste dus dat de kerkenraad zich conformeerde aan het buitenlandse beleid van de Unie. Als excuus voerden de predikanten aan dat ze dachten ‘dattet met oochluijckinge soude mogen geschieden’, kennelijk was dat niet ongewoon. Maar deze keer zag de kerkenraad zich gedwongen de afgevaardigden uit La Rochelle te laten weten dat de collecte moest worden gestopt en er van een aanbeveling voor de Zeeuwse kerken ook geen sprake kon zijn.³² Magistraten en predikanten waren in de Republiek geen gescheiden sociale groepen en dit soort praktijken liep dan ook al snel in de gaten.³³ Bovendien waren de

---

²⁶ Bijv. het Delftse stadsbestuur, Synode 1637 *Ibid*.

²⁷ *Res. SvH*, 16 sep 1638; Synode aug 1638 Knuttel, *Acta syn. ZH II*, 161-162 (citaat).

²⁸ Grell, *Brethren*, 241, n38.

²⁹ SAA 376 *Hervormde kerkenraad Amsterdam, inv.nr. 5 1621-1627 [Acta Asd 5]* 37 dd. 11 nov 1621.

³⁰ Jonathan I. Israel, Bert Smilde (vertaler), *De Republiek, 1477-1806* (Franeker 1996) 532; J.G.S.J. van Maarseveen, ‘De Republiek en Frankrijk in het begin van de 17de eeuw. Een ambassade naar Frankrijk in 1624’, *Spiegel der Historie* 12 (1969) 413–468, aldaar 420–422.

³¹ Thomas Cogswell, ‘England and the Spanish Match’, in: Richard P. Cust en Ann Hughes eds., *Conflict in Stuart England. Studies in religion and politics, 1603-1642* (Londen en New York 1989) 107–133.

³² SAA *Acta Asd* 5, 32, 35–37 dd. 7, 14, 28 okt, 4 en 11 nov 1621.

³³ G. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen 1977) 25–26, 180.

predikanten voor hun inkomen afhankelijk van de overheid. Zonder oogluiking was clandestien collecteren dus geen optie.

Hoewel de Republiek het protestantse kamp in Duitsland financieel steunde om daarmee de militaire druk op de Republiek na de hervatting van de Tachtigjarige Oorlog in 1621 te verminderen, betekende dat dus niet dat religieuze vluchtelingen automatisch op steun van de Nederlandse overheid konden rekenen. Kerkelijke organisaties waren daarentegen wel direct bereid om in actie te komen maar beperkten hun hulp tot 'bedroefde predikanten'. De overheid stelde duidelijke grenzen aan de kerkelijke hulpverlening. Financiële ondersteuning werd gedoogd, maar mocht niet al te zichtbaar zijn om ongewenste immigratie te voorkomen. De Hollandse Staten accepteerden wel lokale (stedelijke) collectes omdat die veel minder publiciteit genereerden dan provinciale collectes. Holland zat duidelijk niet te wachten op een enorme toeloop van vluchtelingen die geen emplooi zouden kunnen vinden. Dat er geen nationale biddagen en collectes voor de Palts werden gehouden, kwam dus niet omdat men het te druk had met de oorlog zoals Nicolaas Kist veronderstelde.³⁴ De reden was van binnenlandse aard, namelijk de vrees dat te veel publiciteit de immigrantenstroom zou doen aanzwellen en sociale problemen zou veroorzaken door overbelasting van de armenzorg. Dat is niet zo verwonderlijk als we bedenken dat de handel door de Spaanse blokkades na 1621 instortte terwijl de defensielasten tegelijkertijd torenhoog opliepen.³⁵ De Republiek verkeerde in de jaren twintig in feite in een permanente staat van beleg en geldnood. De verbruiksbelastingen werden maximaal opgevoerd wat vooral de gewone man in zijn portemonnee voelde.³⁶

Deze omstandigheden fnuikten de bereidheid van de autoriteiten om buitenlandse predikanten financieel te steunen en ook de gewone burgers waren in deze jaren niet bereid of in staat om veel in de collectezak te doen. Hoewel de Staten van Holland in hun korte resoluties slechts enkele keren economische redenen voor het afwijzen van gewestelijke collectes of de vorming van een beurs noteerden, zal de economische depressie zeker een rol hebben gespeeld. We zagen dat de Staten in de hiervoor geciteerde resolutie uit 1629, toen de Republiek militair en economisch weer een beetje begon op te krabbelen, nog altijd

---

³⁴ Kist, *Bededagen dl. 1*, 333–334.

³⁵ Israel, *Republiek*, 531–533.

³⁶ *Ibid.*, 539.

meenden dat de financiën tekortschoten om armlastige immigranten te onderhouden.³⁷ In de jaren 1625-1628 liepen bovendien de interne politieke spanningen tussen remonstranten en contraremonstranten weer hoog op. In enkele steden kwam het tot conflicten tussen predikanten en stadsbestuurders en hier en daar braken volksrellen uit.³⁸ In het licht van de grimmige politieke, militaire en economische situatie is het begrijpelijk dat de binnenlandse belangen boven confessionele solidariteit met vluchtelingen gingen, maar ook toen het in de jaren 1630 en 1640 beter ging met de Republiek waren de Hollandse autoriteiten niet bereid toestemming te geven voor gewestelijke collectes. Solidariteit met de Duitse geloofsgenoten bleef een kerkelijke aangelegenheid, de civiele autoriteiten wilden geen kansarme immigranten aanlokken die de armenzorg in gevaar konden brengen.

Het perspectief van de slachtoffers

We zagen in de vorige paragraaf dat de Zuid-Hollandse synode vanaf 1626 als pleitbezorger van de Duitse predikanten optrad. Deze paragraaf richt zich op de argumenten die de Duitsers gebruikten om solidariteit te creëren. Hun hulpverzoeken van 1636 en 1637 zijn niet alleen bewaard gebleven maar ook nog eens uitgebreid gemotiveerd.³⁹ Beide verzoeken werden persoonlijk door predikanten uit de getroffen gebieden bij de synode van Zuid-Holland ingediend, zeer waarschijnlijk om het verzoek meer kracht bij te zetten.⁴⁰ De twee hulpverzoeken volgden in grote lijnen een vergelijkbare redentie.

De *Remonstrantien* van de kerken van Zweibrücken, Anhalt, Nassau en Hanau uit 1636, bestaat uit vijf stukken (afb. 1) Vermoedelijk is er sprake van twee aparte hulpverzoeken voorafgegaan van een voorwoord van de Zuid-Hollandse synode (stuk 1). Het eerste hulpverzoek is afkomstig van de predikanten uit Zweibrücken en bestaat uit een aanbeveling van Louise 'pals-gravinne des Rhijns' (stuk 2), een brief van vier pagina's namens de predikanten uit Zweibrücken aan de synode (stuk 3) en een stuk van drie pagina's genaamd

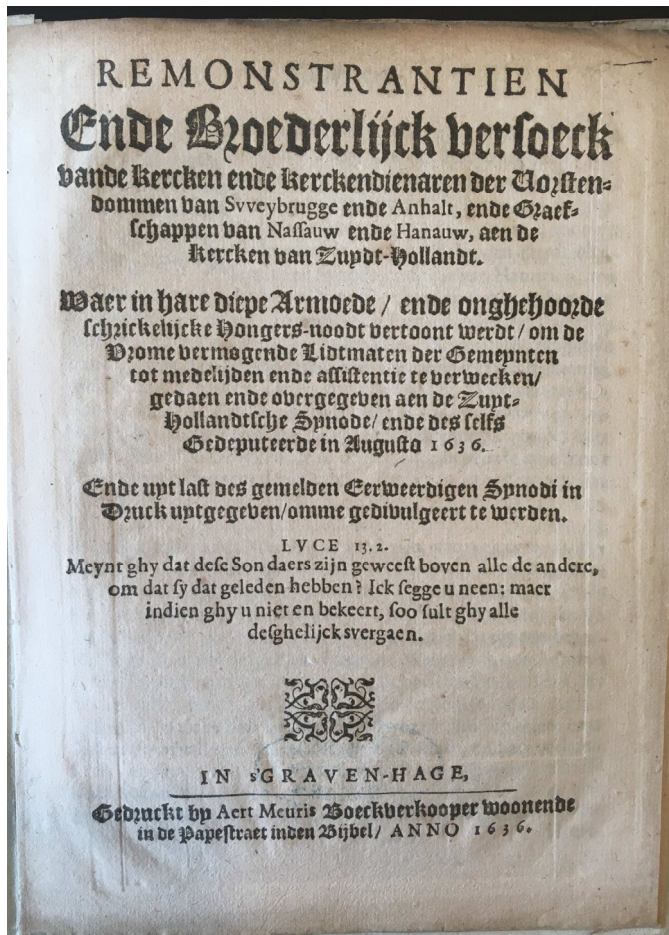
---

³⁷ Citaat bij noot 19.

³⁸ Israel, *Republiek*, 539–553.

³⁹ *Remonstrantien Svveybrugge (Kn 4438); Ootmoedighe reqveste van alle de teghenwoordighe inwoonders der cheur-vorstelijcke Pfaltz (Knuttel 4474)* (z.p.: z.n. 1637). Het *Ootmoedighe reqveste*, getekend door Matthias Nahum ('Inspector tot Diermsteyn by Frankendael') en Andreas Wogsius ('predikant tot Osthoven by Worms'), werd gedrukt meegenomen naar de synode; het is onbekend waar of in opdracht van wie het werd gedrukt.

⁴⁰ Knuttel, *Acta syn. ZH II*, 92-94 (1636) en 125-126 (1637).

Afb. 1 Remonstrantien [...] van Svveybrugge ende Anhalt, ende Graefschappen van Nassauw ende Hanauw aen de kercken van Zuydt-Hollandt [...] Augusto 1636 (Knuttel 4438) (Den Haag: A. Meuris 1636). Universiteitsbibliotheek Leiden, Thyspf 4156. Foto: auteur.

Schrickelijcke exempelen dat waarschijnlijk een bijlage was bij de voorgaande brief (stuk 4). Het vijfde stuk, *Hooghen noodt*, is het hulpverzoek van de predikanten uit Anhalt, Nassau en Hanau.⁴¹ Deze vijf stukken werden gebundeld en in opdracht van de Zuid-Hollandse synode nog hetzelfde jaar vertaald en gedrukt.⁴² Voor de argumenten waarmee de Duitse predikanten de synode probeerden te overtuigen zijn de laatste drie stukken het meest interessant, terwijl

⁴¹ *Remonstrantien Svveybrugge* (Kn 4438).

⁴² Synode aug-sept 1636, Knuttel, *Acta syn. ZH II*, 92–94.

het voorwoord de receptie en interpretatie van de synode weergeeft die in de volgende paragraaf wordt behandeld.

In hun brief aan de synode (stuk 3) benadrukten de predikanten van Zweibrücken dat de stad jarenlang vluchtelingen uit de Opper-Palts had opgevangen, maar nu zelf door '[v]ijandigen en wreeden' soldaten ingenomen, beroofd en verwoest was, een referentie aan de verovering een jaar eerder door keizerlijke troepen. Overal zie je mensen schreeuwen, jammeren en van de honger creperen, aldus de predikanten.⁴³ *Schrickelijcke exempelen* (stuk 4) beschrijft de hongersnood in Zweibrücken, *Hooghen noodt* (stuk 5) die in Hanau en Nassau. *Schrickelijcke exempelen* is het meest expliciet en verhaalt van leeggelopen steden en dorpen vol rottende lijken waartussen overlevenden zich in leven proberen te houden met kruiden, netels, gras, boombladeren, leer, vellen van dode dieren ('het hayr eerst wat afgheschroeyt zijnde'), vlees van katten, honden en zelfs rottende karkassen. En erger nog, men at dode mensen en moordde om mensenvlees:

't Is bekent, dat d'een des anders leven, *om den honger te ontvlieden* den [hinder]lagen geleydt heeft en met geweld heeft aengetast. So zijn vele reizigers [...] omgebracht. Hier en daer zijn oock kinders onderschept en opgheslockt.⁴⁴

Ook de brief van de predikanten uit Zweibrücken zat stampvol met akelige voorbeelden: een dochter at het lichaam van haar overleden moeder op, een broer zijn gestorven zuster en een bedelaar werd doelbewust doodgeslagen om opgegeten te worden. Tot overmaat van ramp lag het land braak en was er dus geen hoop op een oogst (en een eind aan de hongersnood). Deze ellende trof niet alleen de 'gemeenen man' maar ook predikanten en de weduwen en wezen van gestorven collega's. Dit nu bedreigt 'onses levens en der eeuwiger zaligheydt onser toehoorders, want sy sullen gewis in groot gevaer zijn als wij van haer ghescheyden zijn', aldus de predikanten. De Zweibrückers konden bij niemand terecht, zelfs hun geloofsbroeders in de Keurpalts wilden de hulp die zij ontvangen hadden niet delen. Er zat dus niets anders op dan zich rechtstreeks tot de Hollandse kerken te wenden.⁴⁵ *Hooghen noodt* uit Hanau (stuk 5)

---

⁴³ *Remonstrantien Svveybrugge (Kn 4438)*, Stuk 3. Voor citaat: zie begin van dit hoofdstuk.

⁴⁴ *Ibid.*, Stuk 4 (mijn cursivering).

⁴⁵ *Ibid.*, Stuk 3.

maakte melding van ‘grouwelijcke tyrannije’ en ‘onmenschelijk[e]’ behandeling door Saksische soldaten en illustreerde dat met een verhaal over een predikant die door hen aan het kruis was genageld. Zonder proviand zou een nieuwe belegering niet weerstaan kunnen worden ‘tot merckelijck nadeel van t gemeene beste’, waarmee zij de hulp uit de Republiek dus direct verbonden aan het behoud van de protestantse zaak.⁴⁶

Het *Ootmoedighe Requeste* uit 1637 begint met een beschrijving van de vooroorlogse Palts als een vruchtbaar land dat voortreffelijke wijn, koren en andere gewassen voortbracht. Een land dat ‘een malsche, troostlijcke ende verquickende toevlucht’ was voor alle ‘verjaechden’ en ‘vervolgden’ maar dat nu, door ‘Gods rechtveerdigh oordeel van wegghen onse onophoudelijcke sonden’, in een ‘grouwel der verwoesting’ is veranderd. Toch had God als ‘teken van genaden’ veel ‘landsaten’ laten blijven die de velden weer ingezaaid en geoogst hadden. Hij had ook geen ‘crijch, pestilentie en diere tijd’ gebruikt om ons tot bekering te brengen, maar ons ‘Vaderlant’, dat onder Spaans en keizerlijk juk zuchtte, wonderbaarlijk bevrijd en er ‘vrijheid des lichaems ende der sielen’ gevestigd.⁴⁷ Deze passage refereert aan de periode tussen 1632 en 1634 waarin de Palts, na de inname door de lutherse Zweedse troepen, even bevrijd was van katholieke bezetting.⁴⁸ Omdat men Gods weldaden weer ‘vergat’, en zich richtte op ‘vleeschlijcke sekerhey’ en ‘gedurige welstant’ bleef ware bekering uit en was de Palts nu getroffen door een ‘schrickelijke gerichtens Godts’, aldus het *Requeste*.⁴⁹ De meeste predikanten waren inmiddels verjaagd en de overblijvende konden hun kudde, door armoede en Spaanse onderdrukking, niet meer bijstaan. Daardoor liep ‘de heerlijkheid van het heiligdom des heren’ (de ware religie) nu gevaar. De verwoesting overtrof die in andere landen en de honger stelde alle bekende voorbeelden in de schaduw, aldus de auteurs

---

⁴⁶ Ibid., stuk 4.

⁴⁷ *Ootmoedighe reqveste* (Kn. 4474), A1v.

⁴⁸ In de jaren 1620 werd de Keurpalts veroverd door Spaans-Habsburgse keizerlijke troepen waarna de lutherse koning Gustaaf II Adolf van Zweden het gebied in 1632 heroverde. In 1634 veroverden keizerlijke en Beierse troepen de Keurpalts en vervolgens vielen Franse troepen in 1635 binnen (na de oorlogsverklaring van Frankrijk aan Spanje). Door de bemoeienis van Frankrijk bleef de Keurpalts tot 1648 het toneel van steeds wisselende invasies en bezettingen door concurrerende legers.

⁴⁹ *Ootmoedighe reqveste* (Kn. 4474), A1v–A2r.

die daarbij de honger in Samaria,⁵⁰ Jeruzalem,⁵¹ Numantia,⁵² Sancèrre⁵³ en die ‘na natuurlijke exempelen’ (natuurrampen) in herinnering brachten. Het pamflet beschrijft vervolgens in detail hoe de honger de mensen drijft tot kannibalisme en moord, waarbij de daders ‘*hare menschelijke nature gelijck als vergeten afleggen* en gelijk wolven en beyren in een rasende woederige vervallen’.⁵⁴ De voorbeelden daarvan zijn in dit pamflet nog gruwelijker dan in de *Remonstrantiën* van Zweibrücken. Zoals het verhaal van de ‘maegt in Diermsteyn’ (Dirmstein) die vier mensen, inclusief haar eerdere handlangster, vermoordde om hun vlees en, eenmaal betrapt, in ‘onmenselijke en schrikelijke woorden’ hoog opgaf over de lekkere smaak (‘delicaet en aangenaem’) van mensenvlees en geen enkel berouw betoonde. Alleen in dit geval vermeldden de auteurs dat de Spaanse regering de dader in Worms had laten onthoofden.⁵⁵

De auteurs van het *Ootmoedighe Requeste* legden uit dat zij deze expliciete beschrijvingen van kannibalisme gaven in de hoop dat daardoor bij

[...] allen ende een jeder *bij den welcken yedts van der menschlijcke natuyre overich is*, niet alleen de ooren sullen klincken, maar dat sulcx oock van sodane cracht ende gewichte sal zijn dat een steenen herte daar door sal moeten vermorselt worden.⁵⁶

Na dit heel directe beroep op de emotie van de lezers en de medemenselijkheid appelleerde het verzoek ook nog aan ‘de in alle werelt beroemde liberaliteyt ende mede-lijden’ van de Nederlanders, een psychologisch argument dat weigering van hulp bemoeilijkt. De predikanten vroegen de synode hun nood ter harte te nemen, ‘*niet alleen als menschen*, maar

⁵⁰ Zie: 2. Koningen 6:25-29.

⁵¹ Het beleg van Jeruzalem door Titus tijdens de Joods-Romeinse oorlogen in 70 n.C. is beschreven door Flavius Josephus (37-ca 100). Hierin eet een moeder vanwege de honger haar kind op en wordt betrapt.

⁵² De Romeinse belegering van de Keltische stad Numantia (133 v.C.) waarbij de hongerende bevolking ook tot kannibalisme overging en uiteindelijk collectief zelfmoord pleegde.

⁵³ Over het beleg van Sancèrre (1573) verscheen in 1574 een ooggetuigenverslag van Jean de Léry (predikant). In zijn *Histoire memorable de la ville de Sancerre* vergelijkt Léry Sancèrre met Jeruzalem en Samaria. Over de sterke invloed van Flavius Josephus op Léry, zie Géralde Nakam, ‘Au lendemain de la Saint-Barthélemy’, in: Idem ed., *Au lendemain de la Saint-Barthélemy. Histoire mémorable du siège de Sancerre (1573) de Jean de Léry* (Parijs 1975) 1–170, 363–398, aldaar 136–138.

⁵⁴ *Ootmoedighe reqveste* (Kn. 4474), A4r (mijn cursivering).

⁵⁵ Hoewel veel van de berichten over kannibalisme op geruchten berustten, zijn er ook betrouwbare bronnen over kannibalisme, Harrison, *De Dertigjarige Oorlog*, 444–448.

⁵⁶ *Ootmoedighe reqveste* (Kn. 4474), A3v (mijn cursivering).

ook als christenen, als mede-leden, om der gemeenschap der heyligen [en] om Jesu Christi wille' zodat de honger gestild kan worden en de ware godsdienst behouden blijft.⁵⁷

In de Duitse teksten is een aantal betooglijnen te onderscheiden. Ten eerste probeerden de predikanten een zo gunstig mogelijk beeld van zichzelf te schetsen, zij waren immers niet alleen de opstellers van de hulpverzoeken, maar ook de beoogde doelgroep. Dat deden ze allereerst door te benadrukken dat ze zelf ook altijd hun geloofsgenoten hadden gesteund zonder zelf ooit hulp te hebben gekregen. Alle drie verzoeken stipuleerden bovendien dat de predikanten, ondanks al hun standvastigheid, zonder Nederlandse hulp zouden moeten vluchten terwijl hun aanwezigheid juist fundamenteel was voor het behoud van de christelijke moraal en de ware religie in de Palts. Ze waren dus niet alleen steunwaardig, maar ook nog eens cruciaal voor het behoud van de Reformatie. Door hun volstrekte afhankelijkheid van de Republiek te benadrukken, ze konden 'nergens anders terecht', legden ze de verantwoordelijkheid voor het behoud van het ware geloof in hun gebieden bij de synode. Hun persoonlijke aanwezigheid in de synode had, al dan niet bewust, het effect de psychologische afstand tussen de potentiële hulpgevers en de slachtoffers te verkleinen.⁵⁸

Ten tweede, herinnerden beide pamfletten de lezers aan het roemrijke Nederlandse verleden van de Opstand waarin hun voorouders hun bloed hadden vergoten voor de ware religie. Hun nazaten konden wel een minder groot offer brengen:

Want uwe voor-ouders hebben in ghewichtiger dingen, en ghy-lieden oock, Jesu Christo onsen gemeijnen Heere en Salighmaker gehoorsaem gheweest. Vele uwer, hoe vele sy hem geachtet hebben en hoe gehoorsaem sij aen sijn h[eilige] woorden gheweest zijn, hebben [zij] met haer bloedt getoont, waerom en souden wij dan, 't gene dat minder is, van so getrouwe dienaers Christi, een ghedeelte van uwe goedt niet verhopent?⁵⁹

Ook de predikanten uit de Keurpalts vonden het tijd om een oude schuld te innen en memoreerden hun financiële hulp tijdens de Opstand. Nu Hanau in 'gelijke noot' was

---

⁵⁷ Ibid., A4r (mijn cursivering).

⁵⁸ Fysieke aanwezigheid is een vorm van 'individualisering' van de slachtoffers, zie Inleiding.

⁵⁹ *Remonstrantien Svveybrugge (Kn 4438)*, Stuk 3.

hoopten zij op een ‘gelijke berytwillichteydt’ van de Republiek.⁶⁰ Met de herinnering aan de gedeelde ervaring van vervolging en slachtofferschap appelleerde de brief aan de identiteit en de gereformeerde solidariteit van de Nederlanders.

De derde, en meest uitgesponnen, betooglijn handelt over het lijden van de slachtoffers dat zo erg was dat het gewone gelovigen zelfs tot kannibalisme aanzet. De auteurs van het *Ootmoedighe Requeste* vergeleken de honger met een aantal exemplarische hongersnoden die eveneens met kannibalisme gepaard gingen. De context van bekende en geaccepteerde verhalen verhoogde de geloofwaardigheid van de verhalen over de Duitse gruwelen. Bovendien suggereren deze *exempla* een parallel met de situatie in de Duitse gebieden. Het zes maanden lange beleg van Sancerre in de nasleep van de Bartholomeusnacht (1572) was op de voet gevolgd door heel protestants Europa en een protestantse *cause célèbre* geworden, mede dankzij het ooggetuigenverslag van de predikant van Sancerre, Jean de Léry, dat het jaar daarop verscheen. De allereerste vertaling verscheen in het Nederlands in 1575.⁶¹ In zijn *Histoire memorable de la ville de Sancerre* beschrijft Léry één geval waarin een kind werd opgegeten door zijn protestantse ouders en een bij hen inwonende oude vrouw, die vanzelfsprekend als de kwade genius werd gezien. Kannibalisme werd al in de middeleeuwen geassocieerd met heksen en joden en Léry beschuldigde de oude vrouw dan ook van hekserij.⁶² Na de Bartholomeusnacht was men voor het eerst geconfronteerd met kannibalisme onder christenen, maar dit betrof vooral ritueel kannibalisme waarbij katholieken de lichamen van dode hugenoten desacreerden, Sancerre was het eerste geval van protestants kannibalisme.⁶³ De verklaring van Léry luidde dat de betrokkenen toch al slechte protestanten waren of zelfs crypto-katholieken. De link tussen katholieken en kannibalisme, via de transsubstantiatie, was sinds het begin van de Reformatie een bekend

---

⁶⁰ Ibid., Stuk 5.

⁶¹ Vertaald door de Antwerpse religievluchteling en leraar aan de Franse school in Delft Pieter Sterlincx. Nakam, ‘Au lendemain’, 380; Robert Fruin, *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574* (Den Haag 1874) 179, n79. Over Sterlincx: C.P. Serrure, *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis*, dl. 5 (Gent 1863) 337–335, 341–342.

⁶² Jorge Díaz Ceballos, ‘Calvinist discours on cannibalism in the context of the French Religious Wars: Jean de Léry and the cultural exile of the Tupí’, in: Jesse A. Spohnholz en Gary K. Waite eds., *Exile and religious identity, 1500-1800* (Londen 2014) 185–196, aldaar 194–195.

⁶³ Natalie Zemon Davis, ‘The rites of violence: religious riot in sixteenth-century France’, *Past and Present* 59 (1973) 51–91, aldaar n100. Léry refereert hieraan in zijn *Histoire d’un voyage fait en la Terre de Brésil* (1578), Adam Asher Duker, ‘The Protestant Israelites of Sancerre: Jean de Léry and the confessional demarcation of cannibalism’, *Journal of Early Modern History* 18 (2014) 255–286, aldaar 280–281 en n89.

topos en voor vroegmoderne protestanten een voor de hand liggende verklaring.⁶⁴ In de Duitse pamfletten ging het echter om vele gevallen van gereformeerd kannibalisme. De confessie van de menseneters en hun slachtoffers werd niet vermeld, maar tussen de regels door is duidelijk dat het om gereformeerden gaat. Alleen die waren immers van de predikanten afhankelijk om weer op het rechte morele pad gebracht te worden, wat de eerdergenoemde steunwaardigheid van de predikanten nog eens onderstreept. Hoewel alle vormen van kannibalisme, zowel bij Léry als in de Duitse teksten afgekeurd werden, lijken de Duitse predikanten toch een onderscheid te maken tussen kannibalisme uit noodzaak (uithongering) en antropofagie om andere redenen.⁶⁵ Dat de Dirmsteinse maagd als enige werd bestraft, lijkt daarop te wijzen. De parallel met Léry dringt zich op: ‘non seulement la famine, mais aussi un appetit desordonné leur avoit fait commettre ceste cruauté barbare [...]’.⁶⁶ Léry rechtvaardigde de veroordeling, de gruwelijke terechtstelling van de kannibalen uit Sancèrre en de mishandeling van hun dode lichamen door erop te wijzen dat zij, net als alle andere inwoners, hun rantsoen hadden gekregen en dus niet uit honger handelden maar uit een ‘liederlijke gretigheid’.⁶⁷ De parallel met de Dirmsteinse maagd, die met haar voorliefde voor mensenvlees en haar gebrek aan berouw dezelfde morele grens overschreed, is duidelijk.

Het *Ootmoedig Requeste* schetste de Palts als een vruchtbaar land dat, ongevoelig voor Gods genade (de bevrijding van de keizerlijke troepen), toch weer was teruggevallen in zonden. Deze tekst doet sterk denken aan de Bijbeltekst Deut. 28. Ook die begint met een beschrijving van een vruchtbaar land dat in ellende en kannibalisme zal vervallen als God niet gehoorzaamd wordt.⁶⁸ Dat lijkt te impliceren dat het kannibalisme in de Palts een straffe Gods is waaraan men zich niet kan onttrekken. Dat verklaart mede waarom kannibalisme uit

---

⁶⁴ Léry zelf trok deze parallel al in zijn *Histoire d'un voyage*, Merrall Llewelyn Price, *Consuming Passions. The uses of cannibalism in Late Medieval and Early Modern Europe* (New York 2003) 116.

⁶⁵ Léry maakt in zijn *Histoire d'un voyage* een vergelijkbaar onderscheid met betrekking tot Braziliaanse kannibalen, aldus Duker, ‘Protestant Israelites’, 263–264; Frank Lestringant, Rosemary Morris (vertaler), *Cannibals. The discovery and representation of the cannibal from Columbus to Jules Verne* (Cambridge 1997) 69.

⁶⁶ ‘niet alleen de honger, maar ook een liederlijke gretigheid heeft hen deze barbaarse wreedheid doen begaan’, Jean de Léry, ‘Histoire mémorable du siège de Sancerre (1573)’, in: Géralde Nakam ed., *Au lendemain de la Saint-Barthélemy. Histoire mémorable du siège de Sancerre (1573) de Jean de Léry* (Parijs 1975) 171–361, aldaar 292.

⁶⁷ Volgens Janet Whatley, ‘Food and the limits of civility: the testimony of Jean de Léry’, *The Sixteenth Century Journal* 15 (1984) 387–400, aldaar 397 verschilt Léry’s interpretatie hierin van Bijbelse bronnen en Josephus die antropofagie interpreteren als een straf van God.

⁶⁸ Deut. 28:53. Voor Bijbelteksten: ‘Statenvertaling online’ <<http://www.statenvertaling.net/>>.

noodzaak, net als bij Josephus Flavius' beschrijving van het beleg van Jeruzalem, weliswaar wordt veroordeeld (er is kennelijk toch ook een eigen menselijke verantwoordelijkheid) maar tegelijkertijd wordt verontschuldigd als het om lijfsbehoud gaat (nood breekt wet), dan wel een straffe Gods is.

Waarom deze nadruk op kannibalisme dat overal afschuw opwekt en wordt veroordeeld? Kannibalisme was (en is) een van de grootste taboes en werd (en wordt) geassocieerd met voorchristelijke, barbaarse en ongeciviliseerde gewoontes, wreedheid en tirannie. In vroegmoderne teksten werden kannibalisme en andere niet-juridische schendingen van de lichamelijke integriteit, zoals mutilaties, meestal gebruikt om de 'andere' partij zwart te maken, af te doen als barbaren of het eigen geweld te rechtvaardigen.⁶⁹ Hier gaat het echter om kannibalisme onder protestanten. De oorzaak is in dit geval echter geen barbarij of wreedheid maar hongersnood, overlevingsdrang, dan wel een Goddelijke straf.⁷⁰ Kannibalisme wordt in deze verzoeken dus gebruikt ter onderstreping van de mensenwaardige situatie maar vooral, aldus de Duitse predikanten, om de 'menschelijke natuure' van de Nederlandse lezers aan te spreken en hun 'stenen herte' te breken.⁷¹ De beschrijving van het menselijk lijden was dus bedoeld om humanitaire compassie op te wekken. Door ook mensen ten tonele te voeren die kannibalisme verafschuwen, impliceerden de auteurs dat het morele verval enkelingen betreft en nog niet de hele gemeenschap. De boodschap daarvan was dat de moraal alleen hersteld kan worden door het oplossen van de ergste honger en vooral door vertrek van nog meer predikanten te voorkomen. Zij waren immers cruciaal voor het verkondigen van de christelijke moraal, voor het zielenheil van de gelovigen en het behoud van de ware religie. Dat verklaart ook waarom de gevraagde steun alleen bedoeld was voor predikanten en schoolmeesters.

---

⁶⁹ Daniel Baraz, *Medieval cruelty. Changing perceptions, late antiquity to the early modern period* (Ithaca NY en Londen 2003) passim, bijv.179.

⁷⁰ Dit door honger gedreven kannibalisme is terug te voeren op de beschrijving van Josephus, zie noot 51. Zie ook het op Josephus gebaseerde: Joost van den Vondel, *Hierusalem verwoest: treurspel [oorspr 1620]* (Amsterdam: Matthijsz, Paulus 1642) 26–27.

⁷¹ Gehele citaat bij noot 56.

Het perspectief van de Zuid-Hollandse synode

Gezien het omvangrijke verslag in de acta maakten de Duitse stukken indruk op de synode die 'met de ingewanden van barmherticheyt [...] beweegt' was en onmiddellijk een hulpactie begon. De synode interpreteerde de Duitse situatie als een waarschuwing en een spiegel voor de Republiek.⁷² In haar voorwoord op de *Remonstrantien* gaf de synode de lezer in overweging wat God de Republiek wel niet zou aandoen als Hij zelfs het land niet spaarde 'vanwelcke het Licht der Reformatie voort ghebroken is tot ons'.⁷³ Deze providentiële interpretatie van politieke of religieuze troebelen en rampen als een goddelijke straf was in de vroegmoderne tijd vrij algemeen. Het lot van de Duitse protestanten was daarop geen uitzondering.⁷⁴ De synode meende dat deze straf ook de zondige Republiek boven het hoofd hing, tenzij de gelovigen boete deden en barmhartigheid betoonden. De synode versterkte het beroep op de morele schuld aan de Duitse geloofsgenoten nog door de Palts voor te stellen als de bron van de Reformatie waaraan de Republiek schatplichtig was. Dat laatste kwam uit de koker van de synode want dit argument ontbrak in de Duitse teksten. Met de publicatie van het verzoek beoogde de synode 'mede-lijden en weldadicheydt' bij de lezers op te wekken, opdat 'onsen overvloedt haere diepe armoede en ghebreck te hulpe kome'. Immers, 'wy sijn Leeden van een [christelijk] Lichaem'.⁷⁵ Het ging dus niet om medelijden maar om het mee lijden met (inleven in) de getroffen geloofsgenoten.

De Zuid-Hollandse synode deelde de providentiële interpretatie van de Duitse predikanten dat oorlog, hongersnood en pest een Goddelijke straf waren voor de zonden van de gemeenschap: de Duitse ellende was een spiegel voor de Republiek. Het voorwoord van de synode bij de *Remonstrantien* benadrukte wel de geloofsgemeenschap met de Duitsers, maar er kwam geen humanitair discours in voor. Daarmee hadden de Nederlandse predikanten een beperktere interpretatie dan hun Duitse collega's. Die deden immers in de *eerste* plaats een

---

⁷² Knuttel, *Acta syn. ZH II*, 92–94.;

⁷³ *Remonstrantien Svveybrugge (Kn 4438)*, stuk 1. De Palts als de bron of moederkerk van de gereformeerde religie vinden we ook op andere plaatsen. Zie Rudolf Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam, 5 dln.* (Baarn 1965) III 58.

⁷⁴ Ook Arnoldus Buchelius interpreteerde in 1639 het lot van de Duitse protestanten als een waarschuwing voor de Republiek, Judith Pollmann, *Religious choice in the Dutch Republic. The reformation of Arnoldus Buchelius, 1565-1641* (Manchester 1999) 85, 151, 189.

⁷⁵ *Remonstrantien Svveybrugge (Kn 4438)*, stuk 1.

beroep op medemenselijkheid van de synode en haar achterban en daarna pas op het confessionele broederschap en het behoud van de ware religie in Duitsland.⁷⁶

Overtuigen van de gevers

Gezien de publicaties achtte de synode de Duitse argumenten geschikt om de potentiële donateurs tot ‘mede-lijden en ‘weldadicheydt’ op te wekken. De plastische beschrijvingen van de grote hongersnood en de verhalen over kannibalisme waren terugkerende thema’s in de pamfletten over de Dertigjarige Oorlog.⁷⁷ De *Remonstrantien* en het *Ootmoedighe Requeste* passen in het genre van de zogenaamde ‘atrocity narratives’ (gruwelpropaganda) en naar alle waarschijnlijkheid waren ze voor tijdgenoten geloofwaardig, ook omdat ze teruggrepen op iconische gevallen van kannibalisme uit de geschiedenis.⁷⁸

De Duitsers probeerden van zichzelf een beeld te creëren als onschuldige, zij het zondige, slachtoffers van religie vervolging. Als predikanten waren zij de Nederlandse gulle gift meer dan waard omdat dan de ware religie in de Palts zou worden verdedigd. De synode versterkte deze perceptie nog door hen voor te stellen als de bron van ‘onze’ Reformatie. Daarbij speelden de Duitsers behendig in op de offers die veel families in de Republiek voor hun geloof hadden gebracht. Deze gemeenschappelijke ervaring van opoffering creëerde een culturele nabijheid tussen de slachtoffers en de potentiële donateurs. Hoewel het *Ootmoedig Requeste* religieuzer van toon is dan de *Remonstrantie*, doen beide pamfletten uitdrukkelijk een beroep op de humanitaire gevoelens (‘menschelijke natuure’) van de lezers. De verhalen over de hongersnood waren bedoeld om een psychologische identificatie op te wekken met de lijdende buitenlandse geloofsgenoten en deden expliciet een beroep op iedereen die nog een vleugje menselijkheid had. Hoewel de lezers ‘niet alléén als mensen’ maar ook als ‘christenen, als mede-leden’ werden aangesproken, deden de Duitse verzoeken een sterker beroep op medemenselijkheid dan op confessionele solidariteit. De providentiële interpretatie van de synode moedigde vrijgevigheid aan als remedie om aan Gods straffende hand te ontkomen, daarmee inspeland op het belang van de gever bij zijn gift.

---

⁷⁶ Zie het citaat bij noot 57.

⁷⁷ Geoff Mortimer, *Eyewitness accounts of the Thirty Years War, 1618-1648* (Paperback; Basingstoke 2004) 173.

⁷⁸ Pollmann, *Memory in Early Modern Europe*, 169–184.

De Duitse predikanten hadden hun brieven gericht aan de collega's in de Zuid-Hollandse synode met het doel financiële ondersteuning te krijgen. De verspreiding van de Duitse verzoeken in druk diende naast het overtuigen van de gevers mogelijk nog een ander doel, namelijk om de overheid – via de publieke opinie – onder druk te zetten om een generale collecte toe te staan. En inderdaad werd in de Staten van Holland op 16 oktober 1636 een 'nader deductie voor de uitgehongerde gemeente te Sweybrugge, Hanau ende daar omtrent' gelezen, wat waarschijnlijk de inmiddels gedrukte *Remonstrantien* was.⁷⁹ Hetzelfde gold een jaar later voor een verzoek van de vorsten van Anholt om een collecte in Holland, dat misschien een begeleidingsbrief was bij het *Ootmoedighe Requeste* of het gedrukte *Requeste* zelf.⁸⁰ Donateurs en de civiele autoriteiten werden dus met dezelfde argumenten aangespoord tot solidariteit. Het appèl op de overheid was tevergeefs zoals we hiervoor al zagen, maar dat gold niet voor de gevers, die een 'merckelijcke summe van penninghen' doneerden. De ruim 17.000 gulden die werd opgebracht, is een indicatie van een geslaagde campagne.⁸¹ De collectes werden in de kerken gehouden, de donateurs waren dus de lidmaten of liefhebbers van de gereformeerde kerk. Zij zullen gegeven hebben uit humanitaire en religieuze solidariteit, uit empathie met de doelgroep en vanwege de voorgespiegelde beloning (het afwentelen van Gods toorn).

Conclusie

De Staten van Holland wezen gewestelijke collectes voor Duitse predikanten consequent af. De Hollandse Staten verboden zelfs de stichting van een permanent hulpfonds om een immigratiegolf van berooide Duitse vluchtelingen en overbelasting van de armenzorg te voorkomen. Het lukte de Zuid-Hollandse synode dus niet haar overheid te overtuigen. Op gewestelijke niveau prevaleerden binnenlandse politieke belangen boven confessionele solidariteit. Het voorbeeld van La Rochelle toont aan dat ook diplomatieke belangen de confessionele solidariteit in de weg konden staan. Confessionele solidariteit werd in beide gevallen gedecentraliseerd tot op stedelijk niveau.

---

⁷⁹ *Res. SvH*, 16 okt 1636.

⁸⁰ *Ibid.*, 9–10 dec 1638.

⁸¹ Knuttel, *Acta syn. ZH II*, 123 (1637).

De financiële ondersteuning van Duitse protestanten tijdens de Dertigjarige Oorlog werd volledig aan de gereformeerde kerken overgelaten. De Zuid-Hollandse synode trachtte de collectes en de uitkeringen enigszins te coördineren, de kerkenraden waren belast met de promotie, organisatie en uitvoering van de stedelijke collectes. Op het eerste gezicht lijkt deze aanpak een bevestiging van het lokale particularisme. Het tegendeel is echter waar: de decentralisatie werd juist ingegeven door het gemeenschappelijke belang van het gewest en de steden bij de inperking van de immigratie van armlastige vluchtelingen om de armenkassen te ontzien.

De geefargumenten in de oorspronkelijke Duitse teksten waren humanitair en religieus van aard. De aanbeveling van de synode in de *Remonstrantien*, de beoogde doelgroep (Duitse predikanten en hun families) en het doel (behoud van de Reformatie) zetten het verzoek echter stevig in het kader van religieuze (confessionele) solidariteit. Humanitaire en religieuze solidariteitsargumenten gingen hand in hand. Hoewel we het succes van de collecte niet alleen aan humanitaire argumenten kunnen toeschrijven, toont de publicatie van deze argumenten dat men verwachtte dat ook *gewone* mensen in de jaren 1630 al gevoelig waren voor een humanitair discours.